
II

ՀՏԴ 929:78(479.25) Կոմիտաս + 281.6

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՎ ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ԱՌՆՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ*

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

<https://doi.org/10.52853/01350536-2021.3-121>

Բանալի բառեր՝ Կոմիտաս Վարդապետ, Ս. Էջմիածին, Հայ Առաքելական եկեղեցի, Հոգևոր ժառանգություն, երաժշտություն, մշակույթ:

Նախաբան

Հայ ազգային կոմպոզիտորական դպրոցի հիմնադիր Կոմիտաս Վարդապետի գիտական կենսագրության մեջ Ս. Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը կարևոր նշանակություն ունի: Այս հոգևոր դարբնոցում է ապագա Մեծ երաժիշտը ստացել իր նախնական կրթությունը, ուսումնասիրել Հայոց գիրը և գրականությունը, Հայ ժողովրդի պատմությունն ու հոգևոր երաժշտությունը:

Եկեղեցու հետ Կոմիտաս Վարդապետի առնչությունները եղել են ոչ միանշանակ: Իր ճակատագրով և կոչմամբ նա հոգևորական էր, Ս. Էջմիածնի միաբան, ում անձն ու գործն արժանացել է Հայ Առաքելական եկեղեցու երևելի Հայրերի ու Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի առաջադեմ մտավորականների բարձր գնահատանքին: Ճեմարանում է Կոմիտասը ստացել վարդապետական կոչումն ու Հայ արվեստին ծառայելու մկրտությունը: Տեղի ուսուցիչները, մասնավորապես՝ բանասեր ու ձայնագրագետ Սահակ Ամատունին, Կոմիտաս Վարդապետին ծանոթացրել է բանահավաքչական աշխատանքների առանձնահատկություններին:

Բացառիկ են Կոմիտաս Վարդապետի՝ Հայ հոգևոր մշակույթի համար ստեղծած գանձերը. Պատարագից մինչև հոգևոր երգեր, եկեղեցական երաժշտության տեսական աշխատություններից մինչև խազերի ուսումնասիրություն:

Արվեստագետի՝ նրա հուժկու հանճարը երբեմն վեր էր կանգնում խոնարհ-հոգևորականի հնազանդ կեցվածքից: Այս իրավիճակը սրում էր Կոմիտասի հակասությունն իր արվեստը չգնահատողների նկատմամբ:

Դա դառնում է Ս. Էջմիածինը թողնելու Կոմիտասի առաջին դրդապատճառներից մեկը:

* Ներկայացվել է 25. VIII. 2021 թ., գրախոսվել է 08. IX. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 14. X. 2021 թ.:

Կոմիտաս–եկեղեցի կապը խորհրդային ժամանակաշրջանում ներկայացվում էր միակողմանի: Արդի կոմիտասագիտությունն ունի ուսումնասիրությունների ամբողջ լայն ասպարեզ: Անդրադառնալով Կոմիտասի կենսագրության էջմիածնական շրջանին՝ Կոմիտաս–եկեղեցի առնչությունները կարելի է դիտարկել երկու ուղղությամբ. ա) Կոմիտաս Վարդապետ–Հայ հոգևոր մշակույթ, բ) Կոմիտաս Վարդապետ–Հայ եկեղեցու գործիչներ:

Կոմիտաս Վարդապետ–Հայ Առաքելական եկեղեցի կապն արդի կոմիտասագիտության և Հայագիտության հետաքրքիր, բայց դեռ լիովին չուսումնասիրված թեմաներից է:

Հայ երաժշտագիտության մեջ բազմիցս լուսաբանված է այն իրողությունը՝ Կոմիտաս Վարդապետը Հայ եկեղեցու միաբան էր, որ բավական բարդ ու ոչ միանշանակ էին նրա փոխհարաբերությունները եկեղեցու Հայրերի հետ՝ մասնավորապես Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկի մահից հետո:

Ի՞նչ ակնկալիքներ ուներ Կոմիտասը Հայ Առաքելական եկեղեցուց, և ի՞նչ էր սպասում կամ պահանջում իր վարդապետից Ս. Էջմիածինը:

Այս հիմնահարցերի նորովի լուսաբանումը հնարավորություն կընձեռի բացահայտել Կոմիտաս Վարդապետի կենսագրության խնդրահարույց էջերը՝ նամանավանդ այս շրջանում, երբ Հայ Առաքելական եկեղեցին ձեռնամուխ է եղել Կոմիտաս Վարդապետին սրբագործելու նպատակին:

Կոմիտաս Վարդապետ–Հայ հոգևոր մշակույթ կապը, թերևս, ամենաներդաշնակ ու խորը կապն է, որը կարող էր Կոմիտասի պես ստեղծագործ անհատը ձևավորել եկեղեցու և Հավատքի նկատմամբ:

Կոմիտասի հսկայական դերն ու նշանակությունը Հայ հոգևոր մշակույթի համատեքստում

Կոմիտաս Վարդապետի՝ Հայ հոգևոր մոնոդիային, եկեղեցական երաժշտությանն ու միջնադարյան խաղային համակարգին նվիրված ուսումնասիրություններով պարարտացավ մի ողջ գիտություն՝ երաժշտական միջնադարագիտությունը: Նա բացահայտեց հայկական խաղագրության հիմնական սկզբունքները¹:

Երաժշտի՝ Հայ հոգևոր երաժշտության տեսական հարցերին նվիրված հետազոտությունները մեծ հետաքրքրություն էին առաջ բերում Միջազգային երաժշտական շրջանակներում. մասնավորապես՝ 1914 թ. հունիսին Փարիզում կայացած Միջազգային երաժշտական կոնգրեսի ելույթները: Երբ Վարդապետը պնդում էր, որ պետք է մաքրել հայոց երգը, առաջին հերթին նա նկատի ուներ հոգևոր երգը (մանավանդ՝ Կ. Պոլսի եկեղեցիների երգեցողությունը):

Կոմիտաս Վարդապետը Հայ հոգևոր երգը գիտականորեն առաջին ուսումնասիրողն ու պահպանողն էր: Ավելին, Հայ գեղջուկ երաժշտության ինքնուրույնությունը, ձայնակարգային համակարգի առանձնահատկությունները Կոմիտասը բացահայտեց հոգևոր երգի տեսական վերլուծությամբ: Նա էր, ով հստակ, մասնագիտական ծրագրեր էր կազմում Հայ եկեղեցական

¹ Ռ. Ա. Թ ա յ ա ն. 1959, էջ 141:

երաժշտությունը բարենորոգելու համար: Կոմիտասյան Պատարագը, որպես կոմպոզիտորական արվեստի գլուխգործոց, մեղեդիակերտ բազմաձայնությամբ չգերազանցված օրինակ, ստեղծվեց և բյուրեղացավ հենց եկեղեցու ներսում:

Կոմիտասը Հայ հոգևոր ստեղծագործությունամբ զբաղվել է գիտակցական ողջ կյանքի ընթացքում. ստեղծագործական վաղ շրջանում՝ էջմիածնում, այնուհետև մշակութային ու հոգևոր այն կենտրոններում, որտեղ ծավալել է երաժշտականավորական գործունեությունը: «Կոմիտասը, հանգես գալով Հայ եկեղեցական երաժշտության ազգային ինքնատիպության գործող պաշտպանի դերում, նախ բյուրեղացրեց այդ երաժշտության անարատ կատարման ոճը», – գրում է կոմիտասագետ Ռ. Աթայանը: Իսկ Պատարագի մեղեդիներից Կոմիտասի համար առավել «անարատ» ու վավերական էին Ս. Էջմիածնում Նիկողայոս Թաշչյանի կողմից ձայնագրած եղանակները:

Հոգևորական-գիտնականի իր մկրտությունը Կոմիտաս Վարդապետը ստացել է Ս. Էջմիածնում: Դժվար է գերազնահատել 1874 թ. ս. Գևորգի տոնին բացված և մինչ օրս գործող ամենահին բարձրագույն ուսումնական հաստատության՝ Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի դերն ու նշանակությունը Կոմիտաս Վարդապետի կենսագրության մեջ:

Նախ և առաջ. կոմիտասագիտական գրականության գերակշիռ մասը գրվել է խորհրդային շրջանում, երբ գրեթե անհնար էր բացել բաց խոսել եկեղեցու կամ հոգևոր ժառանգության իրական նշանակության մասին:

Խորհրդային շրջանում բավական թերի էր գնահատվում Կոմիտասի բազմաձայնած Պատարագը, մինչդեռ, ինչպես նշել ենք³, կոթողային այս երկը Հայ կոմպոզիտորական արվեստի բարձրագույն դրսևորումներից է՝ հոգևոր մոնոդիան բազմաձայնելու վարպետության առ այսօր չգերազանցված օրինակ: Բարձր գնահատելով մեծ երախտավորներ Ռ. Աթայանի ու Ն. Թահմիզյանի վաստակը կոմիտասագիտության մեջ՝ այդուհանդերձ, նշենք, որ ժամանակին Կոմիտասին համարում էին եվրոպայում և Մերձավոր Արևելքում խազերի միակ մասնագետը, բայց այս իրողության հետ կապված փաստերի մասին առավել համարձակ խոսում են ժամանակակից երաժշտագետները:

Չենք ժխտում, որ Խորհրդային Հայաստանից դուրս Կոմիտաս Վարդապետի հոգևոր առաքելությունը համեմատում էին Ներսես Շնորհալու կամ Մովսես Խորենացու հետ⁴: Եվ դա լիովին արդարացված էր, քանի որ Կոմիտասը, առանձնացնելով Շնորհալու հանճարի ընդգրկումները, Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի իր ավարտաճառը նվիրել էր Ներսես Շնորհալուն. աշխատություն, որ դեռ լիովին գնահատված չէ մեզանում⁵:

Դժվար է պատկերացնել անկողմնակալ և ճշմարտացի արժևորել բարդ ու հակասական այն ժամանակաշրջանը, որում ապրել ու ստեղծագործել է

³ Կոմիտաս. 1997, հ. 7, էջ 121:

⁴ Լ. Սահակյան. 2010, էջ 45–99:

⁵ Գրող, հրապարակախոս Արշակ Զոպանյանի բնորոշումը տե՛ս «Անահիտ» (Փարիզ), 1901, № 6–7, էջ 142, նաև՝ Կ. Տ. Հայր Սահակյան. 1907, № 7–8, էջ 369:

⁶ Կոմիտաս Վարդապետ. 2005, գիրք Ա, էջ 15–54:

Կոմիտաս Վարդապետը: Դա պատմական այն շրջանն էր, երբ Հայոց ու նաև Վարդապետի կյանքում եղան բազում եղերական էջեր:

Չմանրամասնելով Կոմիտաս Վարդապետի կենսագրական փաստերը՝ նշենք. Հայտնի Հանգամանքների բերումով Կոմիտասը՝ Սողոմոն Սողոմոնյանը, 1881 թ. Գևորգ վարդապետ Դերձակյանի և Մամբրե վարդապետի ընկերակցությամբ Փոքր Ասիայի Քյոթահիա քաղաքից գալիս է Ս. Էջմիածին: Իր ինքնակեսագրության հակիրճ շարադրանքի մեջ Կոմիտասը գրում է. «Դեռ Գեորգեան ճեմարանի Զ դասարան աշակերտ էի, երբ Մակար Ա, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրով մտայ Ս. Էջմիածնի միաբանությունն շարքը: 1890 թվին, յունիսի 8-ին ձեռնադրուեցայ առաջ սարկալագ: 1893 թվին, սեպտեմբերի 11-ին, Մկրտիչ Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրով ձեռնադրուեցայ արեղայ: 1895 թվին, փետրուարի 26-ին ձեռնադրուեցայ վարդապետ»⁶: Կոմիտասն իր ողջ կյանքի ընթացքում մնում է Հայ Առաքելական եկեղեցու կուսակրոն քահանայության վարդապետի աստիճանով:

Վարդապետը հավատարիմ էր ուսուցիչ-գիտնականի իր կոչմանը: Բայց հարց է առաջանում. արդյո՞ք Կոմիտասը մշտապես ապրեց եկեղեցում՝ քարոզելով Ավետարանը, քրիստոսաավանդ հավատքը, արդյո՞ք նրա բոլոր ուսումնասիրություններն էին նվիրված եկեղեցուն ու գործիչներին, թե մնաց միայն վերը նշած մեկ ավարտաճառ՝ «Շնորհալին. նորա դարը եւ նորա ժամանակ յուզուած կրօնական խնդիրները» խորագրով⁷:

Կարող ենք նշել մեկ փաստ Կոմիտաս Վարդապետի՝ ոչ թե երաժշտատեսական աշխատության, այլ մատենախոսական բովանդակությամբ թարգմանության հետ: Հայտնի է, որ նա նամակագրական կապ է ունեցել Մխիթարյան միաբանության հոգևոր հայրերի հետ: Հայ երաժշտագիտության երախտավոր, կոմիտասագետ Ռ. Աթայանի անձնական արխիվում մեր կողմից հայտնաբերվել են Կոմիտաս Վարդապետի անտիպ մի քանի նամակ: Առաջինը Կոմիտաս Վարդապետի՝ 1898 թ. Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանության «Հանդես ամսօրեայ»-ի խմբագիր Հայր Գաբրիել Մենեհիյանից ստացած նամակն է: Վերջինս Կոմիտասին խնդրում է ռուսերեն մի հոդված թարգմանել՝ ամսագրում տպագրելու նպատակով: Հաջորդ նամակը Վարդապետի թարգմանությանը ձեռնամուխ լինելու սիրալիր պատասխանն ու համաձայնությունն է:

1898-ին «Հանդես ամսօրեայ»-ի հերթական համարում⁸ հրատարակվում է Նիկողայոս Մառի հոդվածը՝ թարգմանված Կոմիտաս Վարդապետի «ռուսահայոց բարբառով»: Հայր Գ. Մենեհիյանը Կոմիտասի կատարած աշխատանքի հանդեպ իր գոհունակությունն է հայտնում հաջորդ նամակի մեջ⁹:

⁶ Գրական նշխարք Կոմիտաս Վարդապետի բեղուն գրչին, 1994, էջ 4, 3 ա. 3. Ա ս ա տ ու ռ ե ա ն. Ն. Ճ., 1994, էջ 202:

⁷ Կոմիտասը՝ այդ շրջանում 1893-ին, Սողոմոն սարկալագ Սողոմոնյանը, այս ավարտաճառով ավարտում է Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի լսարանական բաժինը. տե՛ս Կ ո մ ի տ ա ս Վ ա ղ ա պ ե տ. 2005, գիրք Ա, էջ 15:

⁸ «Հանդես ամսօրեայ» (Վիեննա), 1898, № 4, էջ 267–271, տե՛ս նաև «Էջմիածին», 2002, Բ–Գ, էջ 85–87:

⁹ Կոմիտաս–Մենեհիյան նամակագրության իր հոդվածում անդրադարձել է Կոմիտասի կյանքի ու գործունեության համառոտ տարեգրության հեղինակ

եկեղեցու հայրերի հետ շփումներ ունենալը, եկեղեցում ապրելը Կոմիտաս Վարդապետի համար կենսական նշանակություն ունեն։ Նա տարիներով ղեկավարում էր հոգևոր ճամարանի երգչախումբը, Պատարագ մատուցում և՛ Ս. Էջմիածնի միաբանությունում, և՛ Փարիզի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ, և՛ Կ. Պոլսի Ս. Երրորդություն եկեղեցիներում։

Բայց նրա առաքելությունը նաև եկեղեցու երաժշտական գանձերը համերգային բեմերում հնչեցնելն էր։ Միջազգային երաժշտական ընկերությունների բոլոր գիտաժողովներում Կոմիտաս Վարդապետը լսարանին հիացնում էր՝ առաջին հերթին ցուցադրելով հայ եկեղեցական երաժշտության անհատակ գեղեցկությունը։

Կոմիտասը հոգևորական լինելուց բացի հանճարեղ գեղարվեստագետ էր

Կոմիտաս Վարդապետի առաքելությունը հայ դարավոր երաժշտական մշակույթի վերածնունդն էր, ազգային կոմպոզիտորական դպրոցի ձևավորումը, հայ ազգային ինքնուրույն երաժշտական մտածողության ու սկզբունքների վերհանումը, բարձրագույն ուսումնական հաստատության՝ կոնսերվատորիայի ստեղծումը։

Կոմիտասին բնութագրելիս իր գերմանացի ուսուցիչ Ռիխարդ Շմիդտն ասում էր. «Կոմիտասը մի մոլեռանդ արևելցի է, որ պատրաստ է ամեն մի նոտայի համար արյուն թափել»¹⁰։ Վարդապետը, իրավամբ, անհողող էր երաժշտության մեջ նշագծած իր ճանապարհից։ Ինչպես բնորոշ է հանճարներին, նա կարող էր լքել իր օթևանը, իր տունն ու բարեկեցությունը, բայց երբեք չհրաժարվել երաժշտության մեջ ստեղծած իր սկզբունքներից։ Այնտեղ, որտեղ խոնարհ հոգևորականի նկատմամբ գլուխ էր բարձրացնում Արվեստագետ—Անհատը, այդտեղ սկսվում էր հակասությունն ու տարաձայնությունը։ Բայց՝ հակասություն խավարամտության և սահմանափակության դեմ, տարաձայնություն՝ Բարձր Արվեստ ու Լուսավորություն չհասկացող կղերականության հետ։

Բացառելով «Կոմիտաս—Հայ եկեղեցի հակասություն» ձևակերպումը, մեր խորին համոզմամբ, պետք է դիտարկել «Կոմիտաս—Հայ եկեղեցու գործիչներ» հիմնահարցը, որով նորովի կմեկնաբանվի տարաբնույթ հակասությունները։

Կոմիտասի լուսավորական գործունեությունը միմիայն կարող էին հասկանալ և քաջալերել տաղանդավոր, մտավորական անհատները։ Նման մեծություններ եղան Կոմիտասի կյանքում։

Եկեղեցական երկու գործիչ, երկու անհատականություն և մտավորական Կոմիտաս Վարդապետի կյանքում ունեցան բացառիկ նշանակություն։

Առաջինն աստվածաբան, հոգևոր—մշակութային ու քաղաքական գործիչ, Կ. Պոլսո Հայոց պատրիարք Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանն

Խաչիկ Սամվելյանը. տե՛ս Խ. Ս ա մ վ ե լ յ ա ն. 2002, Բ—Գ, էջ 83—90, նա միայն նշում է, որ եղել է այդ նամակագրությունը։ Մինչդեռ նամակները մեր կողմից հայտնաբերվել են Ռ. Աթայանի ընտանեկան արխիվում։

¹⁰ Գ. Գյոգալյան. 2000, էջ 28։

էր¹¹: Երկրորդը Մկրտիչ Ա Վանեցին (Խրիմյան Հայրիկ) էր, ով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն էր 1892-ից 1907 թվականներին՝ Կոմիտաս Վարդապետի գլխավորությամբ, մանկավարժական և ստեղծագործական ամենաբեղուն շրջանում:

Կոմիտաս Վարդապետ և Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան

Կոմիտաս Վարդապետի համար Մաղաքիա Օրմանյանը «Շատ խելօք, դիւանագէտ, զգոյշ, շրջահայեաց, քաղաքավար, միւլենույն ժամանակ հայրենասէր յառաջադիմական, բարձր ուսումով, աստուածաբան, պատմագէտ, ջերմեռանդ հավատացեալ, մի խոսքով՝ կատարեալ և յարմար եկեղեցու պետ ու ժողովրդի հայր» էր¹²:

Մաղաքիա Օրմանյանը 1890-ական թվականներին Գևորգյան հոգևոր ճեմարան էր բերում Հռոմի համալսարանական շրջանակների շուրջը: Մեր խորին համոզմամբ, Բեռլինում Կոմիտասի ուսումնական մեջ հսկայական էր նաև Օրմանյանի ազդեցությունը, ով իր լայնահայաց գիտելիքներով հեղինակություն էր Գևորգյան ճեմարանում:

Խրիմյան Հայրիկ–Մաղաքիա Օրմանյան–Գարեգին Սրվանձտյանց՝ այս փառահեղ եռյակը մեկմեկու գործունեությունը բարձր էին գնահատում, իսկ Կոմիտասի համար նրանք Հայ Առաքելական եկեղեցու ամենավսեմ ու նվիրական անուններն էին՝ օժտված իսկական հոգևորականի բարձր առաքելություններով:

Կոմիտաս Վարդապետ և Խրիմյան Հայրիկ

Կոմիտաս Վարդապետի համար Մկրտիչ Ա Վանեցի կաթողիկոսը հոգևոր առաջնորդ էր՝ բառի ամենախոր ընկալմամբ, և էջմիածնում նա, ի դեմս Խրիմյան Հայրիկի, գտավ այդ ապավենն ու պաշտպանությունը:

Լինելով ազգային գործիչ և մտավորական՝ Խրիմյան Հայրիկը խորապես հասկանում ու քաջալերում էր Կոմիտասի «աշխարհիկ» գործունեությունը՝ կոմիտասյան առաքելությունը համարելով ազգային արժեք: Ամենայն Հայոց Վեհափառը Կոմիտասի առջև բացում է կրթիկը, ստեղծագործելու, արարելու անսահման հնարավորությունները: Նրա հրամանով է Կոմիտասը 1893-ին նշանակվում Գևորգյան ճեմարանի երգեցողության ուսուցիչ առաջին անգամ Մայր տաճարում հնչեցնելով «էջմիածին ի հորե» բազմաձայնած շարականը: Վեհափառ Հայրապետն է մեկ տարի անց Կոմիտասին շնորհում վարդապետական աստիճան ու զավազան¹³:

Խորապես հասկանալով Կոմիտաս Վարդապետի երաժշտական տաղանդը՝ Խրիմյան Հայրիկը 1895 թվականից օգնում է Կոմիտասին երաժշտական

¹¹ Ի դեպ, Մաղաքիա Օրմանյանը 1886 թ. Մակար Թեղուտցի կաթողիկոսի կողմից եպիսկոպոս է ձեռնադրվել բանասեր-բանահավաք, ազգագրագետ ու հոգևորական Գարեգին Սրվանձտյանցի հետ, ով նույնպես ճանաչում էր Կոմիտաս Վարդապետին:

¹² Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում, 2009, էջ 68:

¹³ «1896 թ. փետրվարի 26-ին Խրիմյան Հայրիկի կարգադրությամբ, Վաղարշապատի Ս. Աստվածածին եկեղեցում Մեսրոպ արք. Սմբատյանցի կողմից Կոմիտաս արքեպիսկոպոսի վարդապետական տվություն է ստանում»։ — Ան ու չ ա վ ա ն ե պ ս. Ժ ա մ կ ո չ յ ա ն. 2007, էջ 16:

մասնագիտական կրթություն ստանալու հարցում, սկզբում՝ Թիֆլիսում, այնուհետև՝ Բեռլինում¹⁴։ 1899 թ. Բեռլինից վերադառնալով՝ նշանակվում է Մայր Տաճարի դպրապետ ու Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի երաժշտության ուսուցիչ։ 1901 թ. իրիմյան Հայրիկի միջնորդությամբ Կոմիտաս Վարդապետը մեկնում է Բեռլին՝ մասնակցելու Միջազգային երաժշտական ընկերության հերթական գիտաժողովին։

1902 թ. նկատի ունենալով Կոմիտասի բազմամյա գործունեությունը, նրա վաստակը մանկավարժական ասպարեզում և անձնվեր աշխատանքը քառաձայն երգչախումբ կազմելու գործում՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ իրիմյանը «Հայրապետական կոնդակով» «Ծաղկեաց կերպասեա» փիլոն է շնորհում Կոմիտաս Վարդապետին¹⁵։

Իրիմյան Հայրիկն է Կոմիտաս Վարդապետին շնորհում ակնակուռ լանջախաչ ու գոհունակություն հայտնում նրա գերմանացի ուսուցիչներ Օ. Ֆլայշերին և Ռ. Շմիդտին՝ «Կոմիտաս վարդապետին երաժշտական կրթություն ստանալու գործում ցուցաբերած մարդասիրական վերաբերմունքի համար»¹⁶։ Վեհափառ Հայրիկն է օրհնում Կոմիտասի «աստվածային» շնորհները՝ ուժ ու կորով մաղթելով նրան¹⁷։ Եվ ահա. «Հայրիկ, Հայրիկ քո հայրենիք» երգը, որը Կոմիտասը նվիրում է իրիմյան Հայրիկին, հայրենասիրական երգ-երկխոսություն է՝ վասպուրականցի հոր և որդու միջև։ Հաճախ էր Կոմիտասը երկխոսում Հայրիկի հետ։

Բացառիկ էին այդ շրջանում Կոմիտասի ղեկավարած ճեմարանի երգեցիկ խմբի կատարումները։ Հայ գեղջուկ երգերի գրառումներն ու հոգևոր երաժշտությանը նվիրված ուսումնասիրությունները¹⁸։

Հայ մանկավարժ, լեզվաբան Խ. Կանայանի վկայությամբ՝ «Կոմիտասը ճեմարանի հոգին էր, ճեմարանը առանց Կոմիտասի դժվար էր պատկերացնել։ Ճեմարանի հանդեսների, բոլոր տեսակի տոնակատարումների ժամանակ նա կյանք ու աշխույժ էր մտցնում ճեմարանի ընտանիքում՝ իր քառաձայն երգչախմբով»¹⁹։

Կոմիտասի համար բաց էին էջմիածնի ու Մխիթարյան միաբանության մատենադարանները, որտեղ ձեռագիր մատյաններից ուսումնասիրություններ էր կատարում խազազրության, մանրուսման և հոգևոր երաժշտության վերաբերյալ։ Էջմիածնում Մ. Աբեղյանի հետ Կոմիտասը ձեռնարկում և իրագործում էր «Հազար ու մի խաղ» ժողովրդական երգարանի աշխատանքները։ Այնքան ազատ էր վերջինս իր ստեղծագործության մեջ, որ

¹⁴ Տե՛ս Ա. Ասատրյան. 2020, № 1, էջ 24–42։

¹⁵ «Սովետական արվեստ» (Երևան), 1969, № 12, էջ 57։

¹⁶ Տե՛ս «Արարատ», 1900, № 1, էջ 5։

¹⁷ Տե՛ս Յա. Յ. Ասատուրեան. 1994, էջ 224։

¹⁸ «Շար Ակնա ժողովրդական երգերի» ժողովածուն (Հնութիւնք Ակնա, 1895, էջ 502), «Հայ եկեղեցական երաժշտություն» («Արարատ», 1894, № 7–8, էջ 222–227, 256–260) խորագրով ուսումնասիրություններ։

¹⁹ Խ. Կանայան. 1962, № 1, էջ 257–262։

Հենց էջմիածնում է 1904-ին ձեռնամուխ լինում Թումանյանի «Անուշի» աշխատանքներին: Ավելին, երկու հանձարները Հենց էջմիածնում են հանդիպում և զրուցում պոեմի մասին՝ ստեղծելով արվեստագիտական այն միջնորդը, որին ներկա էին բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը, հայագետ Մանուկ Աբեղյանը, գրականագետ Գարեգին Լևոնյանը²⁰:

Էջմիածնում Վարդապետը մտադրվում է հրապարակել «Գեղարվեստ» գրական-գեղարվեստական հանդեսը: Այն նրա տունն էր, տեղի մտավորական-լուսավորչալ սպասավորները՝ հարազատները: Էջմիածնում էր Կոմիտասը գիտական և ստեղծագործական կապեր հաստատում այն բոլոր մտավորականների հետ, ովքեր այցելում էին Արևելյան Հայաստանի միակ հոգևոր ու մշակութային կենտրոնը: Նա ծանոթանում էր եվրոպացի հնագետների ու միջնադարագետների հետ և ծրագրում իր արտասահմանյան ուղևորությունները: Կոմիտասը ճեմարան էր ներմուծում եվրոպական նոտագրություն, աշակերտներին ծանոթացնում եվրոպական երաժշտական գործիքների և կոմպոզիտորների հետ, իսկ էջմիածնի «Արարատ» ամսագիրն առաջին էր անդրադառնում Կոմիտասի՝ եվրոպայում ունեցած երաժշտագիտական և համերգային հաջողություններին: Այս լուսավորական ծրագրերում նրան օժանդակում և սատարում էր իրիմյան Հայրիկը:

Էջմիածինը Կոմիտաս Վարդապետի համար դառնում է հենարան ու հայրենիք: Նա էջմիածին՝ Հայրիկի մոտ է վերադառնում Թիֆլիսից, Բեռլինից ու Փարիզից: Վերադառնում էր նոր գաղափարներով ու ծրագրերով, միաբանություն մեջ երաժշտություն բարենորոգելու նպատակներով: Ուր էլ որ մեկներ, մշտապես պահպանում էր նամակագրական կամ գործնական կապերը Էջմիածնի միաբանության հետ: Նրա ստեղծագործական կյանքի մանրամասների հավաստի վկայությունը նամակներն են՝ հասցեագրած ճեմարանական ընկերներին և ուսուցիչներին²¹:

Կոմիտաս Վարդապետը Էջմիածնում մի որոշ ժամանակ նույնիսկ ստանձնում է գանձապահ-քարտուղարի պարտականությունները²²: Այս չրջանում, Կոմիտասը չունեի որևէ բացասական վերաբերմունք, բոլորը հայ եկեղեցու կամ նրա սպասավորների հանդեպ²³:

Էջմիածնում Կոմիտասի լուսավորական «աշխարհիկ» գործունեությունը սահմանափակվում է իրիմյան Հայրիկի մահից հետո:

1908 թ. էջմիածնում կայացած կաթողիկոսական ընտրություններին Կոմիտաս Վարդապետը մասնակցում էր որպես Քյոթահիայի և Բրուսայի հայության պատգամավոր-ներկայացուցիչ²⁴: Նա պաշտպանում էր եպիսկոպոս Մաղաքիա Օրմանյանի թեկնածությունը, որն աներկբա հեղինակություն է մնում Կոմիտասի համար մինչև իր գիտակցական կյանքի ա-

²⁰ Գ. Լ. Լևոնյան. 1930, էջ 75:

²¹ Կոմիտաս Վարդապետ. 2009:

²² Տե՛ս Վալերազերը հայ եկեղեցու պատմություն, 2019, գիրք ԻԱ, էջ 57:

²³ Տե՛ս «Արարատ», 1903, № 4, էջ 330:

²⁴ Կոմիտաս. 1997, էջ 122:

վարտը, իսկ վերջինիս համար եկեղեցու հոգևոր առաջնորդի օրինակ էր խորմյան Հայրիկը:

Մկրտիչ խորմյանին հաջորդում է Մաթևոս Բ Կոստանդնուպոլսեցին, ով, թերևս, Կոմիտասից ակնկալում էր հնազանդ հոգևորականի ու շարքային ուսուցչի պահվածք: Սահմանափակվում են Կոմիտասի բանահավաքչական և ստեղծագործական-համերգային աշխատանքները: Էջմիածնում այլևս չեն ուզում ընկալել նրա՝ եկեղեցական երգեցողության բարեփոխումներին վերաբերող ծրագրերն ու նպատակները: Մայր Աթոռը գումար չի տրամադրում Վարդապետին, անգամ Պատարագի հրատարակության համար: Կաթողիկոսական տեղակալ Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանցի կողմից՝ Էջմիածնից բացակայելու համար, աստիճանաբար կրճատվում է Կոմիտասի ուժիկը, ով հրաժարվում է ճեմարանում պաշտոնավարելուց²⁵: Վարդապետի համար ստեղծվում է ճղճիմ ու անձուկ միջավայր, որի վկայութունն է կաթողիկոս Մաթևոս Իզմիրլյանին հասցեագրած հայտնի նամակը²⁶:

Կոմիտաս Վարդապետը հեռանում է Էջմիածնից

Էջմիածինը թողնելու ծրագիրը Կոմիտասի մեջ հասունանում էր որոշակիորեն և աստիճանաբար: 1909 թ. սեպտեմբերից նա հարմար առիթ էր փնտրում ճեմարանից դուրս գալու: «Նեղմտութիւններ, թիւր հասկացողութիւններ արուեստի նկատմամբ, անձնական հաշիւներէն բխող սին զրպարտութիւններ, վանական ներքին լարուածութիւններ, անհանդուրժողութիւն եւ այլ յարակից ու նմանօրինակ երեւոյթներ այնպիսի հոգեկան դրութիւն մը կը ստեղծեն հաւատաւոր հոգեւորականին եւ ճշմարիտ ու նուիրեալ արուեստագէտին համար, որ այլեւս անկարելի կը գտնէ ապրիլն ու ստեղծագործելը նման մթնոլորտի մէջ»²⁷:

1910-ին Կոմիտասը, պահպանելով հոգևորականի իր կոչումը, թողնում է ծառայությունը Էջմիածնում և հաստատվում Կ. Պոլսում²⁸: Կաթողիկոսական տեղակալին ուղղված նրա վերջին գրության մեջ կարդում ենք. «Որովհետեւ ես մնալու եմ Կ. Պոլիս, ուստի խնդրում եմ, բարի եղէք հրամայելու, որ կարճեն իմ Էջմիածնի միաբանական ուժիկը»²⁹:

«Տաճկահպատակ» Կոմիտաս Վարդապետը հաստատվում է Կ. Պոլսում՝ դառնալով «Սուլթանների մայրաքաղաքի» մտավորականության ոգին: Նա երգեցողության դասեր է տալիս Ղալաթիո Կեդրոնական վարժարանում, ինչպես նաև իր ապագա երգչախմբի համար սաներ հավաքագրում Կեդրոնական, Էսայան և Պերպերյան վարժարանից: Այդ հավաքագրման արդ-

²⁵ Խ. Սամվելյան. 1970, № 6, էջ 62–64:

²⁶ Կոմիտաս Վարդապետ. 2009, էջ 166:

²⁷ Գ. եպոս. Սարգիսեան. 1969, էջ 30:

²⁸ Տե՛ս Լ. Սահակյան. 2019, էջ 138–152:

²⁹ Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, 2019, գիրք ԻԱ, էջ 89:

յունքում Պոլսում կազմում է 300 հոգանոց երկսեռ երգչախումբ, որն իր նախնյաց Գողթան գավառի երգիչների պատվին կոչում է «Գուսան»³⁰:

Կ. Պոլսում Կոմիտաս Վարդապետը նույնպես հանդիպում է կղերականության պատրիարք Ղևոնդ Դուրյանի անհանդուրժողականությանը՝ կապված համերգային-լուսավորական գործունեության հետ: Հայտնի է Կոմիտասի ներկայությունը 1912-ին մտահղացրած «Աստեղատուն» անունով գրական եղբայրակցության կազմում, ինչը նույնպես չէր քաջալերվում հոգևորականների կողմից³¹:

Կ. Պոլսի «Կրոնական ժողովի որոշումը» բողոք-հոդված³² է Փարիզում 1914-ին Կոմիտասի գրամոֆոնի վրա ձայնագրած երգերի առիթով: Կ. Պոլսի Կրոնական ժողովը հրապարակավ դիմել էր պատրիարքին, որպեսզի վերջինս Կոմիտասի հարցը քննելու համար դիմեր կաթողիկոսին: Այս «Անկրոն որոշման» դեմ ընդվզեցին բազմաթիվ մտավորականներ³³:

Կ. Պոլսի եկեղեցականների հարձակումներին ու արգելքներին Կոմիտաս Վարդապետը մշտապես պատասխանում էր, թե ինքը հայ հոգևոր գանձերը համերգային սրահում հնչեցնելու թույլտվություն ժամանակին ստացել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս իրիմյան Հայրիկից: Իսկ Հայրիկի պատգամը Վարդապետի համար սրբություն էր:

Կոմիտաս Վարդապետը հոգևորականի իր կոչմանը հավատարիմ մնաց 1915 թ. դեպի Չանկըր տանող աքսորի ճանապարհին՝ աղոթելով և Պատարագ մատուցելով հայ ազգի համար:

1931 թ. նոյեմբերի 27-ին՝ Կ. Պոլսի Բերայի Ս. Երրորդություն եկեղեցում պատրիարք Նարոյանի նախագահությամբ տեղի է ունենում հանդիսավոր Պատարագ՝ նվիրված Կոմիտաս Վարդապետին: Տեղի զանազան երգչախմբերի երգիչներից կազմված խումբը, Էդգար Մանասի ղեկավարությամբ, կատարում էր նրա «Պատարագը»³⁴:

Այդ օրը Կ. Պոլսի Հայոց եկեղեցում նշվում էր «Կոմիտասի օրը»: Եվս մեկ վկայությունն այն իրողության, որ Վարդապետը մշտապես կապված էր Հայոց եկեղեցուն:

Կոմիտասի եղբրական վախճանի արդյունքում կորսվեցին բազմաթիվ ձեռագրեր, վկայություններ և երաժշտական նյութեր: Կոմիտասագիտությունը Մեծ արվեստագետի երաժշտական ժառանգության բացահայտման և ուսումնասիրման դեռ երկար ճանապարհ ունի անցնելու:

³⁰ Լ. Ս ա հ ա կ յ ա ն. 2019, էջ 142:

³¹ Անդամակցում էին Դանիել Վարուժանը, Զապել Եսայանը, Սիամանթոն, Վահան Թեքեյանը, Ռուբեն Զարդարյանը, Փ. Թերլեմեզյանը. տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» (Էջմիածին), 2010, դեկտեմբեր, Բ, թիվ 24, էջ 6–8:

³² Տե՛ս «Բյուզանդիոն» (Կ. Պոլիս), 1914, 7/20 հունիս:

³³ Ա. Զ ո պ ա ն յ ա ն. 1914, 24 և 25 հունիս, Երվանդ Օ տ յ ա ն. 1914, հունիս 9/22:

³⁴ Ռ. Ա թ ա յ ա ն. 1964, № 11, էջ 59:

Սուրբ Էջմիածինը, որպես Կոմիտաս Վարդապետ ձևավորած հոգևոր դարբնոց, իր բարձր առաքելությունն է իրականացնում՝ սրբազործելով Հայ-րիկի բնորոշմամբ՝ «իր բլբուլ սանին»:

Եզրակացություն

Կոմիտաս Վարդապետը XX դարասկզբի մեծագույն երաժիշտներից է, եկեղեցում կրթված, եվրոպական հիմնավոր կրթություն ստացած արվեստագետ, որին հաջողվեց համաշխարհային բեմերում ճանաչելի դարձնել Հայոց երգը:

Մեծ բեմեր նվաճած հոգևորական Կոմիտասը, ով օժտված էր բացառիկ տաղանդով, կարող էր անհանդուրժող լինել անարդարության նկատմամբ, իր արվեստը չգնահատողների հանդեպ, երաժշտությանն ու Հայ բնատոհմիկ երգի հավաքագրման իր սուրբ պարտականությունները քննադատողների և արգելողների նկատմամբ, բայց ոչ երբեք Հայ Առաքելական Սուրբ եկեղեցու ու նրա երեկելի Հայրերի հանդեպ, որոնց պատվիրանները մշտապես դարձան հանճարեղ երաժշտի ստեղծագործ կյանքի ուղեկիցը:

Լուսինե Սահակյան – արվ. թ., դոցենտ, Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի երաժշտության պատմության ամբիոնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ կոմիտասագիտություն, համաշխարհային երաժշտության պատմության և տեսության հարցեր: Հեղինակ է 3 մենագրության և ավելի քան 50 հոդվածի: lusine_sahakyan72@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Աթայան Ռ. 1964, № 11, Կոմիտասի նյութերը Թորոս Ազատյանի արխիվում. – ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», էջ 59-74:
- Աթայան Ռ. 1959, Հայկական խազային նոտագրություն, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 285 էջ:
- «Անահիտ» (Փարիզ), 1901, № 6-7:
- «Արարատ» (Էջմիածին), 1894, № 7-8; 1900, № 1; 1903, № 4:
- Անուշավան Եպս. Ժամկոչյան. 2007, Կոմիտաս, Երևան, Հեղ. հրատ., 109 էջ:
- Ասատրյան Ա. 2020, № 1, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Տ. Տ. Մկրտիչ Ա Վանեցի խրիմյանը և հայ երաժշտությունը. – ՊԲՀ, էջ 24-41:
- Ասատուրեան Յա. Յ. 1994, Կոմիտաս Վարդապետի հետ Հայ երգի արահետներով, Թեմրֆլայ, Ն. Ճ., Ա. Հ., 320 էջ:
- «Բյուզանդիոն» (Վ. Պոլիս), 1914, 7/20 հունիս:
- Գրական նշխարք Կոմիտաս Վարդապետի բեղուն գրչին, 1994, աշխ. Դր. Աբել Կրդ. Օլլուգեանի, Մոնթրեալ, 236 էջ:
- Գյոդակյան Գ. 2000, Կոմիտաս, Երևան, 80 էջ:
- Երվանդ Օտյան. 1914, հուլիս 9/22, Ֆիելիետոն. – «Ժամանակ» (Վ. Պոլիս):
- «Էջմիածին», 2002, Բ-Գ:
- «Հանդես ամսօրեայ» (Վիեննա), 1898, № 4, օգոստոս-սեպտեմբեր:

- Սարգիսեան Գ. եպս. 1969, Կոմիտաս վարդապետ, Հայ երաժշտութեան առաքեալը, Պէյրութ, Համազգային տպ., 77 էջ:
- Լևոնյան Գ. 1930, «Մեր Կոմիտասը». – «Ժողովածու նվիրված Կոմիտասի ծննդյան 60-ամյակին», Յերևան, 111 էջ:
- Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում, 2009, Երևան, «Սարգիս Խաչենց», 445 էջ:
- Կոմիտաս. 1997, Երկերի ժողովածու, հ. 7, Երևան, Անահիտ, 190 էջ:
- Կոմիտաս Վարդապետ. 2005, Ուսումնասիրություններ և յօդուածներ, գիրք Ա, Երաժշտական մատենաշար, Երևան, «Սարգիս Խաչենց», 520 էջ:
- Կոմիտաս Վարդապետ. 2009, Նամականի, Երևան, «Սարգիս Խաչենց», 552 էջ:
- Կանայան Խ. 1962, № 1, Հուշեր, Կոմիտաս. – ՀՊՀՄ ինստիտուտի Տեղեկագիր, էջ 257–262:
- Կ. Տ. Հայր Սահակյան. 1907, № 7–8, Հայկական երաժշտությունն ի Վենետիկ. – «Բազմավէպ» (Վենետիկ), էջ 369–373:
- Չոպանյան Ա. 1914, 24 և 25 հունիս, Անկրոն որոշում մը. – «Բյուզանդիոն»:
- Սահակյան Լ. 2010, Կոմիտասագիտությունը հայ երաժշտագիտության մեջ, Երևան, 168 էջ:
- Սահակյան Լ. 2019, Կոմիտաս Վարդապետը Պոլսում, հոգվածների ժողովածու, Երևան, 305 էջ:
- Սամվելյան Խ. 1970, № 6, Կոմիտասի կյանքի և գործունեության համառոտ րովանդակություն.– «Սովետական արվեստ», էջ 62–64:
- Սամվելյան Խ. 2002, Բ–Գ, Մի անհայտ էջ Կոմիտասի կենսագրությունից.– «Էջմիածին», էջ 83–90:
- «Սովետական արվեստ» (Երևան), 1969, № 12:
- Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, 2019, գիրք ԻԱ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 704 էջ:
- «Քրիստոնյա Հայաստան» (Էջմիածին), 2010, դեկտեմբեր, Բ, թիվ 24:

НАБЛЮДЕНИЯ О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ КОМИТАСА ВАРДАПЕТА И АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ

ЛУСИНЕ СААКЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Комитас Вардапет, Св. Эчмиадзин, Армянская Апостольская церковь, духовное наследие, музыка, культура.

Тема взаимоотношений Комитаса Вардапета (архимандрит) с Армянской Апостольской церковью недостаточно изучена. В советское время она представлялась односторонне. Современное комитасоведение подходит к этому факту биографии великого композитора в более широком аспекте. Взаимосвязь Комитаса с Армянской Апостольской церковью можно рассматривать в двух направлениях: а) Комитас Вардапет – армянская духовная культура, б) Комитас Вардапет – представители армянского духо-

венства. Комитас имел разногласия не с Первопрестольным Святым Эчмиадзином и выдающимися отцами церкви, а с теми представителями клериканства, которые не оценили по достоинству значение его искусства и миссии в контексте национальной культуры.

Лусине Саакян – к. иск., доцент, заведующая кафедрой истории музыки Ереванской государственной консерватории им. Комитаса. Научные интересы: комитасоведение, вопросы истории и теории мировой музыки. Автор 3 монографий и более 50 статей. lusine_sahakyan72@mail.ru

SOME OBSERVATIONS ON THE RELATIONSHIP OF KOMITAS VARDAPET WITH THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH

LUSINE SAHAKYAN

S u m m a r y

Key words: Komitas Vardapet, Holy Etchmiadzin, Armenian Apostolic Church, spiritual heritage, music, culture.

Komitas Vardapet's relationship with the Armenian Apostolic Church has not been studied in depth to this day. During the Soviet era, the attitude towards Komitas was unilateral as he was a member of Etchmiadzin Congregation. Modern studies on Komitas present a new approach to this issue of Komitas's biography. The present article is another attempt to look at the relationship of Komitas with the Church in a new light, with new perspectives. In the article, Komitas's relationship with the Armenian Apostolic Church is examined in two directions: a) Komitas Vardapet – Armenian spiritual culture, b) Komitas Vardapet– figures of the Armenian Church. Komitas's disagreements were not about the Armenian spiritual heritage, his title, nor with the fathers of the Mother See of Holy Etchmiadzin, but with the clergy who did not appreciate the role and significance of the mission of Komitas Vardapet in the context of national culture.

Lusine Sahakyan – Candidate of Sciences in History, Assistant Professor, Head of the Chair of History of Music at the Yerevan State Conservatory after Komitas. Scientific interests: Komitas studies, issues of history and theory of World music. Author of 3 monographs and over 50 articles. lusine_sahakyan72@mail.ru